

Проф. др Павле БОГЕТИЋ

ТРАНЗИЦИЈА И ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНИ ТОКОВИ У ЦРНОЈ ГОРИ

Крајње узроке свих друштвених промјена и свих политичких преврата... не треба... тражити у филозофији, него у економији дате епохе

Енгелс, Антидилинг

У тексту који слиједи дат је (1) *осврт* на присутне дилеме у процесу транзиције (које се односе на улогу државе и тржишта, методе, темпо и опште домете транзиције у постсоцијалистичким земљама); (2) *приказују* се домети и реперкусије транзиције на економско-социјалне токове у Црној Гори и, на крају, изводе (3) *основне констатације* о транзиционим токовима.

1. ПРИСТУП

– Ријечи транзиција, трансформација, реструктуирање, приватизација и предузетништво више од једне деценије описују друштвено-економску збиљу постсоцијалистичких земаља.¹

¹ Термин транзиција означава процес интегралних промјена актуелан за све земље свијета које трагају за облицима организовања и привређивања који обезбједју што ефикасније коришћење ресурса, неопходних за живот човјека. У капитализму се процес транзиције „веже” за вал приватизације који је захватио Енглеску осме деценије XX вијека, чији је циљ био дистрибуција власништва из јавног на приватни сектор и повећање ефикасности пословања предузећа. Овај процес је за социјализам постао актуелан у посљедњој деценији XX вијека, када је у европским социјалистичким земљама, Совјет-

На путу транзиције присутне су многе дилеме, посебно оне које се односе на улогу државе, тржишта и темпо транзиције.

*О улози државе су присутне двије доктрине: англосаксонска и њемачко-јапанска. „Англоамеричка традиција сматра државу грабљивицом коју треба укротити Уставом. Њемачка традиција... види државу као партнера у друштвеном и економском животу заједнице.” „Англоамеричка традиција види заједницу као добровољну асоцијацију појединаца који су у међусобним односима руковођени својим појединачним циљевима и који, притом стварају како ред, тако и нежељене посљедице. Њемачка традиција, с друге стране, сматра заједницу органском цјелином у којој чланови сарађују једни са другима на путу ка заједничком интересу”.*² Англосаксонска – либерална традиција приватну својину уздиже на нивоу парадигме, а утицај државе на друштвено-економске токове своди на минимум. Друга доктрина води рачуна о друштвеном и економском животу заједнице, са израженом солидарношћу у рјешавању социјалних проблема. Због присуства макро-економских диспаритета у свим фазама друштвене репродукције (производњи, размјени, расподјели и потрошњи), инфлације и незапослености и социјалних тензија – економски процеси се усмјеравају не само спонтаним законима тржишта, већ и, у већем или мањем степену, мјерама политичке и економске регулативе државе. Економски концепт ин-

☞

ском Савезу и бившој Југославији социјализам силазио са политичке сцене, јер се није показао као економски ефикасан и социјално праведан систем.

Трансформација обухвата власничке, управљачке, организационе и пословно-политичке мијене система.

Реструктурирање означава промјену организационе структуре предузећа, промјену односа између његових дјелова и предузећа у односу на окружење.

Приватизација означава пренос власништва над добрима и капиталом из државног – друштвеног у приватни сектор у циљу повећања степена њиховог коришћења и оплодње.

Предузетништво идентификује прилике за креацију богатства (капитала) и бави се инвестирањем, а предузетници су иницијатори, инспиратори, организатори и реализатори нових идеја за обављање пословних активности.

У јавном комуницирању и пракси ови термини се често мијешају, а аналогно томе и активности које их слиједе нијесу конзистентне и не дају жељене резултате.

² Светозар Пејовић, *Послије социјализма: Гдје лежи нада за индивидуалне слободе*, Црногорски економски часопис, бр. 1/2002.

дивидуализма не своди се само на резултате појединих пословних субјеката, већ и на укупне резултате националне економије, гдје држава има важну функцију (фискалну, финансијску, планску, војно-безбједносну, својинску...). Тржиште даје жељене ефекте у условима развијене физичке и друштвене инфраструктуре коју је, у досадашњој историји социјалистичког привредног развоја друштва, нај-успјешније пројектовао, организовао и градио јавни сектор, који се налази под ингеренцијом државе. Степен утицаја државе на друштвено-економске токове дате земље подложен је мијенама а зависан је од политичких, економских, техничко-технолошких и социјалних фактора. Улога државе у земљама у транзицији је сложенија него у развијеним земљама.

У земљама у којима је у току процес транзиције из квази социјалистичког у систем капиталистичких односа, отворено је питање типа друштва које треба конституисати. Да ли треба градити либералну или мјешовиту економију? Који сектори у ком степену и за које вријеме треба да буду под патернализмом државе? Да је благовремено заузет став о овом питању, процес транзиције постсоцијалистичких земаља би се одвијао са мање траума и промашаја.

Чини се да су у праву они економисти који су заступали став да се у годинама транзиције социјалистичких земаља у капиталистички систем привређивања у погледу улоге државе и тржишта требало више ослањати на искуства њемачко-јапанскога економског система, јер се он показао успјешним у комбиновању тржишног начина привређивања и начела друштвене солидарности, које је укоријењено у традицији земаља у транзицији. Иначе, са процесом глобализације све више долази до конвергенције њемачко-јапанског и америчког друштвено-економског система.

– Транзиција бивших социјалистичких земаља се одвијала и одвија *примјеном поступне и брзе методе*.

Поступна транзиција полази од тезе да су друштвено-економски и пословни системи сложени, да не трпе шок мијене јер им ремете структуру и нормално функционисање. Промјене у њима треба вршити поступно да не би доживјели шок и престали нормално да функционишу. Заговорници ове методе истичу велики значај изградње законодавства и институција за спровођење транзиције. У примјени ове методе транзиције позитивно је искуство Мађарске, а негативно Украјине, а посебно Бјелорусије и Узбекистана (у којима је била заустављена транзиција).

Брза – шок терапија транзиције нетржишног „социјализма” у тржишни (капитализам) систем се изводи по брзом поступку, да би се прошлост што брже заборавила, „да се не би вратио комунизам”. Шок терапија је имала различито дејство на економске системе земаља у којима је примјењивана. Позитивно искуство у примјени ове методе, и поред почетних тешкоћа, имале су Естонија и Пољска, а негативно Русија (гдје је дошло до распада система).

Поред брзог и поступног концепта приватизације сугерише се и уравнотежен, прагматичан, *оптималан приступ* спровођењу транзиције који има у виду консенсус о нужности транзиције, изграђеност законодавне и институционалне инфраструктуре и обезбијеђене унутрашње и спољне услове за функционисање тржишта (који се, извјесно, спроводи у Словенији).

– *У бившим социјалистичким земљама транзиција је означила процес напуштања политичког и власничког монизма и увођење политичког и власничког плурализма и демократије. У питању је транзиција дојучерашњих „социјалистичких” земаља на тржишни систем привређивања и политички плурализам парламентарне демократије.*

Бивше социјалистичке земље су прије једне деценије кренуле путем транзиције. Имајући у виду остварене резултате, Свјетска банка сврстава бивше социјалистичке земље у двије групе: једну чине земље централне, источне и југоисточне Европе и балтичке земље, а удругу земље настале на тлу бившег Совјетског Савеза (које припадају Заједници независних држава).³ Статистика показује да је у првим годинама процеса транзиције дошло до оштрог пада друштвеног производа (код прве групе земаља), да би потом уследио „опоравак праћен низом година са задовољавајућим стопама раста”. Земље бившег Совјетског Савеза (ЗНД) запале су у вишегодишњу стагнацију у току које су изгубиле половину друштвеног производа. Индустрија се смањила на једну трећину, а сектор услуга нарастао на половину. Посљедњих година ове земље су почеле да остварују позитивне стопе раста; у њима је дошло до раста приватног сектора привреде на рачун државног. Године 1999. приватни сектор је у просјеку чинио половину привреде. Пад друштвеног производа у почетним годинама транзиције „са собом је... донео и раст

³ Мирко Стојчевић, *Глобални извештај Светске банке*, Економист 5/12/2003.

сиромаштва”. „Крајем прошле деценије сваки двадесети становник у земљама у транзицији имао је мање од једног долара прихода на дан, а десет година раније само сваки шездесети. . . Размјере сиромаштва су повећане не само због пада друштвеног производа, већ и због промене структуре расподеле оног што је произведено.”⁴

Деценија транзиције постсоцијалистичких земаља, посматрана из угла пада основних макроекономских агрегата је (према неким резоновањима) деценија сумрака.

Различити резултати остварени у појединим земљама у првој декади транзиције су узроковани унутрашњим и спољним факторима. Од унутрашњих фактора су „најважнији одлучност са којом су владајуће елите кренуле у процес транзиције и избор и редослед мера које су на том путу примењиване”, констатују експерти Свјетске банке. У земљама транзиције стране инвестиције су одиграле важну улогу „као извор капитала и нове технологије”. У земље бившег Совјетског Савеза (ЗНД) „ушло је преко 30 милијарди долара страних директних инвестиција”, а у социјалистичке земље Европе и балтичке земље је инвестирано више од 70 милијаради долара”. Учешће страних инвестиција у друштвеном производу ових земаља се креће између 3-10%.

2. ТРАНЗИЦИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ

– *Привредни развој Црне Горе* послјије Другог свјетског рата био је плански усмјераван и од стране државних и самоуправних органа координиран. За релативно кратко вријеме изграђена је основна привредна инфраструктура у домену саобраћаја, енергетике, црне и обојене металургије, туризма и угоститељства. . . Створена је основна база за коришћење главних природних ресурса Републике и запослење бројне радне снаге.

Срж привредне структуре Црне Горе чине: рударско-енергетско-металуршки комплекс, саобраћајна инфраструктура, туризам и угоститељство. У остваривање овог концепта држава је уложила велике инвестиције, активирала локалне сировине и повећала запосленост.

Стопа инвестиција у Црној Гори након Другог свјетског рата била је стално висока. Године 1989., када је биљежила пад, стопа инвестиција је износила 8,7% друштвеног производа.

⁴ Исто.

Због недостатка домаће штедње, привредни развој Црне Горе се ослањао на зајмове и кредите. У финансирању имовине привреде Црне Горе кредити су учествовали са преко 40%, а у Југославији око 30%. Задуженост је зато представљала озбиљан проблем привреде Црне Горе. Економска ефикасност привреде Црне Горе била је веома ниска, кретала се око половине југословенске. На незадовољавајући степен ефикасности привређивања у Црној Гори посебан утицај су имале диспропорције између прозводње и прераде боксита, производње и прераде алуминијума, производње и прераде челика, производње и потрошње електроенергије, рада Рудника угља и Термоелектране Пљевља, производње резане грађе и виших фаза прераде...

– *Процес транзиције привреде и трансформације предузећа у Црној Гори и Србији, због непостојања јединствене законодавне регулативе, не тече истим темпом. Уз мале нијансе, у Црној Гори је присутан политички консенсус о нужности приватизације привреде и трансформације предузећа. Према црногорском Закону о својинској и управљачкој трансформацији (из јануара 1992. и његовим измјенама и допунама из јула 1994. године) циљ трансформације је да обезбиједи: номинирање власника капитала и имовине предузећа, рехабилитацију тржишне привреде са приватном иницијативом, предузетништвом и пословним ризиком и ослободи државу патернализма у економији, а афирмише у домену права, законодавства и социјалне политике. Према овом закону иницијатива за трансформацију фирми потицала је од управних и самоуправних органа предузећа, а контролисана и усмјеравана од Агенције за реструктурирање и страна улагања (која је основана 1990. год) и фондова (за Развој, ПИО и Завода за запошљавање). Они су иницирали да се врши процјена вриједности фирми и приступи њиховој власничкој, управљачкој и организационој трансформацији. Улога кадрова фондова и Агенције у процесу трансформације фирми била је деликатна – дедуктивна и контролна. Требало је да знају специфичности пословних ентитета из свих грана дјелатности и да са њиховим судбинама управљају у вријеме када нијесу били сасвим јасно дефинисани транспарентност, ток и координате трансформације предузећа различитих грана дјелатности. Апеловано је да све фирме што прије треба трансформисати и приватизовати. Оног момента када је дух приватизације изашао из боце престали су покретачки мотиви и заинтересованост запослених и управе за раст и развој предузећа, за његову будућност, а услиједио је период конфу-*

зије и егзистенцијалне неизвјесности јединки и друштва. Наметнуло се резонување: „Треба преживјети и потрошити све што се може док не дође нови власник... (који) ће довести своје људе. Њима треба оставити што мање од оног што смо ми стварали годинама...” Услиједило је опште „черупање” народне имовине на свим нивоима. Функције самоуправних, управних и руководећих органа су девалвиране и обесмишљене. Фирме које су са колективом деценијама градили, и о њиховој судбини домаћински бринули, требало је припремити „за добош”. Као у револуционалном заносу више деценија дизајнирана организациона, управљачка и пословна конституција фирми преко ноћи је проглашавана конзервативном – с поруком треба је трансформисати. Растурена је организација предузећа и привреде. Економски систем је доживио колапс за чије су оздрављење потребне деценије, које неће доживјети грађани трећег доба... Порука познатог индустријалца Карнегија гласи: *„Кад бих морао да изгубим своје фабрике или своју организацију, не бих оклијевао да жртвујем фабрике, које бих могао поново изградити, док у једој генерацији не бих могао обновити организацију, тј. добро изабран и добро формиран колектив у коме је сваки члан на мјесту на коме је најпотребнији”*.

У поступку приватизације у Црној Гори је, извјесно вријеме, процјена вриједности капитала и имовине фирми вршена само по репродукционој (тржишној) вриједности. Изостала је процјена вриједности предузећа по приносној и ликвидационој вриједности које дају информације о садашњој вриједности степена оплодње капитала (када је предузеће профитабилно), а у случајевима када предстоји ликвидација фирме – која се ликвидациона маса може добити продајом материјалне лешине (из које треба измирити обавезе према повјериоцима). Таква процјена је реметила структуру цијене коштања – која представља основни инструмент за „вођење” пословне политике предузећа (на основу којег менаџмент калкулише шта му се исплати производити, а шта не), уништила је инструмент на основу ког се (у корелацији са другим економским категоријама), дијагностицира финансијско „здравље” предузећа и његова профитабилност.

Након првог круга активности по Закону о својинској и управљачкој трансформацији друштвених – државних предузећа у дионичка друштва и друштва са ограниченом одговорношћу трансформисано је 347 предузећа, чија је процијењена вриједност износила

5.152.830.495,47 DEM; од наведене суме 59,6% је пренијето на државне фондове (Развој – 35,3%, ПИО – 18,3% и Завод за запошљавање 6,1%); остатак од 40,4% припао је радницима (12,4%), држави (8,9%), банкама (11,9%) и осталим власницима трансформисаног капитала (7,2%).⁵

– Године 1998. (Сл. лист РЦГ бр. 33) Влада Црне Горе је основала Савјет за приватизацију са задатком да управља, контролише и обезбјеђује приватизацију у Црној Гори. Овим Законом је појам приватизације постао синоним процеса транзиције. А приватизација је само један, веома важан, сегмент транзиције. По њему „цјелокупни економски систем који се гради у Црној Гори треба да прије свега буде у функцији развоја приватне својине... да буде у функцији предузетника и инвеститора који својим активностима шире тржиште... и доприносе повећању запослености људи у Црној Гори.”

Приватизација у Црној Гори од 2000. године тече према годишњим плановима који садрже концепт приватизације свих сектора привреде и непривреде, јавних услуга и њихових актера. Основни принципи приватизације су јединствени, а методе и оперативни постулати различити, с поруком – све орочено приватизовати. При овоме треба имати у виду да поједини сегменти привреде и непривреде имају различит значај за јавни интерес, за чију је квалитетну транзицију неопходно различито вријеме. У нестабилним политичким и економским системима које је захватио вал транзиције треба више времена за „дефинисање” мјеста, улоге и задатака институција и организација система (као што су инфраструктура, комуналије, велики системи...), који представљају највреднији национални капитал.⁶

У режији Савјета за приватизацију априла 2001. године почела је имплементација програма Масовне ваучерске приватизације (МВП) којим је обухваћено 237 предузећа чији је капитал (за ову намјену) процијењен на износ од 2.463.326.475 DEM. По овом концепту 436.860 грађана Црне Горе добило је бесплатно по 5.000 ваучер-поена. Њих 126.905 ваучер-поене је путем аукције замијенило за акције по основу којих су постали акционари предузећа; остали грађани су своје ваучер-поене пренијели на приватизоване фондове.

⁵ Институт за стратешке судије и прогнозе, Подаци о приватизацији, април 2003.

⁶ Влада Енглеске се одлучила да приватизује неке инфраструктурне објекте два и по вијека од проналаска вјесника индустријске револуције, машине предилнице Џона Вајта 1735. године.

„Приватизација је завршена или је при крају у преко 90% друштава”, а предстоји приватизација контролног пакета акција у 15 стратешки важних компанија у Црној Гори које су приватизоване око 40%. Око 350.000 грађана Црне Горе су власници акција друштава или приватизованих фондова, а велики број страних и домаћих инвеститора су постали власници друштава.⁷ Према неким резоновањима овај пројекат је посебно важан јер смо постали народ дионичара као и остали напредни свијет. По оцјени привредника овај пројекат није дао жељене резултате. „Трговина акцијама је скромна. Директори руководе фирмама као да су њихова. Предузећима најчешће управљају менаџери који нијесу већински власници нити су се у већини случајева доказали као успјешни привредници”.⁸ Овим пројектом је већина грађана постала посредни „власник” акција. По њима овај пројекат није испунио очекивања зато што од посједовања акција већина нема користи и што је стварна вриједност акција на тржишту много мања од оне која је обећавана. МВП није утицала на повећање степена ефиканости пословања предузећа и привреде.

Укупна сума процијењеног капитала у Црној Гори износи 9.202.574.126,53 DEM, од чега је до сада приватизовано 60,72% (износ од 5.588.082.817,995 DEM), а неприватизовано 39,28% (3.614.491.308,58 DEM). Предвиђа се да се приватизација преосталог државног капитала изврши кроз међународни јавни тендер, тражењем стратешког партнера и берзанском продајом.⁹

Према једној анализи, од предузећа која су 2001. године предала завршне рачуне ЗОП-у, мала, приватна предузећа чине више од 90% укупног броја предузећа у Црној Гори; мјешовита предузећа „рођена” кроз процес приватизације 6,3%, државна предузећа 2,2% и друге 1,3%. Већина њих (52,8%) се бави трговином. Са више од 10% у секторској структури учествују предузећа везана за трговину, индустрију и рударство, финансије и друге пословне услуге. Туризам који има посебан значај за Црну Гору заступљен је само са 6,6%.¹⁰

Нова власничка структура предузећа, према неким резоновањима, на први поглед приказује крупне промјене у вези власничких односа, а у суштини је у питању хаотично стање у коме превладава-

⁷ Одлука о плану приватизације за 2003. год. (Сл. лист РЦГ 12/2003).

⁸ Миодраг Цаушевић, Мјере економске политике за 2003. год., Привредна комора ЦГ, март 2003.

⁹ Извор бр. 5.

¹⁰ Монет 12, стр. 75.

ју мале приватне фирме концентрисане у области промета и услуга „које су нискоакумулативне и имају периферну улогу са становишта развојне и извозне стратегије земље”.¹¹ По другима „у Источној Европи су изникла на хиљаде малих предузећа која чине: штандови постављени дуж улица градова, на задњим сједиштима аутомобила и у сићушним просторима. Та мала предузећа су расад предузетника, радне етике и културе капиталистичке размјене. Она едукују обичан народ да поштују начин живота који даје награду за остварен резултат, подстиче индивидуалне слободе, и високо цијени личну одговорност и самоопредјељење”.¹²

Очито, умјесто слободног тржишта, које ефикасно алоцира ресурсе, на дјелу су интересни лобији који управљају капиталом и његовом дистрибуцијом, који ће „живјети” док се не заврши процес концентрације власништва.

Доминантну стратегију власничког преображаја постсоцијалистичких друштава у транзицији представља *интерно дионичарство*. Оно чини први корак ка нормалној својинској констелацији, која кроз процес размјене и конкуренције треба да се сведе на узан круг власника. Интерно дионичарство доводи до споја власничке и радничке функције, које не дају дјелотворне ефекте у домену рада и управљања. Власнички атрибути представљају сметњу у обављању радне функције. „Сам радни ангажман омета нормално вршење власничких прерогатива” (констатује проф. Маџар). Радници – нови „власници” не третирају акције као инвестиционо улагање које треба да доноси дивиденду и капитални доходак већ као ванредни приход и гарант безбједности радног мјеста. Интерни дионичари немају интереса да, док имају контролни пакет акција, дијеле дивиденде. Напротив, они настоје да из формираног профита присвоје више личних доходака. Ријетке су фирме у којима доминира интерно дионичарство (њих је већина) које обрачунавају дивиденду. Као један од „крунских” разлога наводи се пословање на граници рентабилитета. Проблем је, међутим, у томе што су интерни дионичари постали дојучерашњи самоуправљачи. Њихов је радни ентузијазам, због ерозије култа рада и пословног морала, драстично опао. Умјесто раста и економске ефикасности привреде – евидентна је великвидност и нерентабилност фирми,

¹¹ Славица и Небојша Гаговић, *Власничка трансформација...* НДЕЈ, Зборник, БГД, марта 2000, стр. 282.

¹² Светозар Пејовић, *Послије социјализма...*, ЦЕЧ, бр. 1/2002.

отуђење и топљење националног капитала. Пошто у систему интерног дионичарства капитал не доноси дивиденду, он је за екстерне интересенте прескуп, јер у амнезираном економском и нестабилном политичком окружењу не пружа шансу за употребу, обрт и оплодњу.

Досадашњом приватизацијом екстремно је дисперзирана власничка структура. Номинални власници имовине и капитала су постали квази капиталисти, државни и приватизациони фондови, запослени и грађани. Неорганизовани појединци (запослени и грађани), посједници малог пакета акција објективно нијесу у могућности да континуирано прате рад менаџмента, нити да утичу на пословање и судбину фирми чији су „сувласници”. Предузећа са мноштвом власника акција нијесу у могућности да обезбиједу ефикасно корпоративно управљање и квалитетно трансформисање фирми. Овај процес прати присвајање имовине од стране менаџера (јер се у мутном најбоље лови).

Интерно власништво у нормалним тржишним условима се не може дуго задржати. Када тржиште капитала проради пуном паром својинска структура ће се измијенити. Мозаик власничке структуре ће се формирати под утицајем сила иза којих стоје слободне одлуке пословних субјеката. Својина ће се концентрисати на узак круг „одабраних”. Присутне социјалне разлике ће се увећавати.

У поступку власничке трансформације капитала главну ријеч има купац а не институционални продавац, јер је ниво понуђеног капитала већи од тражње. Као резултат тога евидентни су примјери да се фирме продају и за 5% од вриједности процијењене имовине и капитала или за 1 €, што изгледа ван сваке памети! При овом се заборавља истина да има фирми чији је дуг већи од вриједности капитала и да „машинерија која се не употребљава није капитал. Рад који се не експлоатише... је изгубљена производња. Сировина која се не експлоатише није капитал” (Маркс) На питање ко је крив за овакво стање и што смо дошли у ситуацију да распродајемо деценијама стварано национално богатство буд зашто, одговор је – они што су прихватили тезу да све што је до тада рађено и изграђено не вриједи, да треба почети из почетка, да све треба измијенити, трансформисати и на добош ставити. У оваквој ужасној ситуацији по нашу будућност водитељи процеса транзиције треба јасно да дефинишу обавезе купца фирми које се продају – да су дужни (ако то бизнис план покаже да је профитабилно) да наставе основну дјелатност пословања предузећа, гарантују права запослених и фиску-

са и да се путем хипотеке над његовом имовином обезбиједи од непоштовања уговора.

Оваква власничка трансформација капитала је неповољна са економског и социјалног аспекта. Са економског, јер долази до топлеења и дубиозног власничког трансформисања (од низа генерација деценијама ствараног националног богатства) и ерозије основног пословног језгра многих пословних субјеката. Са социјалног, због конституисања класе малог броја богатих и огромног броја сиромашних грађана. Власници контролног пакета акција своје дохотке енормно повећавају на редистрибутиван и нерегуларан начин. Временом се ослобађају запослених дрил-радном дисциплином и откупом дионица. Раст армије незапослених (којем су „кумовале”, сем транзиције, ратови – распад Југославије и санкције), прати драстичан пораст социјалних раслојавања и изношење капитала из земље. Ово стање ће се задржати све док се не стабилизују политички и економски токови, проради тржиште капитала, док берзе не постану главни регулатор економских токова, а дионички курсеви најважнији индикатори успјешности пословања предузећа. Нова пословна филозофија која се зове „вриједност за дионичаре” је сурова, без емоција, доводи до рапидног раста незапослености и социјалног раслојавања.

– *Друштвени производ Црне Горе* 1989. године је износио 1.406,9 мил. \$.¹³ Након метежа који је настао при „умирању” социјализма (у европским земљама, Совјетском Савезу и великој Југославији) економски системи (макро и микро) тих земаља су доживјели колапс. Изгубљено је тржиште, престала су пословна комуницирања. Наметнуте су нам санкције. Услиједио је период амнезије у свим сферама живота па и у економији.

Од 1989. до 1995. године друштвени производ Црне Горе је биљежио драстичан пад. Године 1995. износио је 561,4 мил. \$ и представљао је 39,90% оног из 1989. године. Након 1995. године почели су да се буде „успавани” економски токови. Услиједио је раст агрегата које синтетизује друштвени производ, да би у 2001. достигао износ од 825,70 мил. \$ или 58,69% оног који је остварен у 1989. години.

¹³ Г. Ђуровић, П. Бошковић и Ј. Станковић, *Алтернативни развојни концепт Црне Горе*, Подгорица 2002, стр. 15.

Када о једном економском индикатору постоји низ цифара које га „симболизују” тешко је изрицати конзистентне судове о економско-социјалним токовима. У таквој ситуацији аутор анализа тренда економских токова се ослања на податке званичне статистике и радове који имају научне атрибуте.

Године 2002. у свим земљама југоисточне Европе бруто друштвени производ је растао – у Македонији у висини од 0%, у Црној Гори 0,8%, а у Албанији 6%.

Друштвени производ посматран по глави становника у наведеном периоду показује исти тренд као и друштвени производ посматран у цјелини. Године 1989. друштвени производ по глави становника у Црној Гори је износио 2.300 америчка долара да би се 1993. спустио на ниво од 830 \$, и износио 36,08% оног из 1989. године. Након овог периода, са оживљавањем економских токова, услиједио је и раст друштвеног производа посматран по глави становника, тако да је 2001. године износио 53,9% оног из 1989. године (тј. 1.240\$).

Пад привредне активности мјерен друштвеним производом карактерише све привредне секторе. Остварена индустријска производња 2000. год. износила је 43,5% обима из 1989. год., трговине 29,8%, туризма и угоститељства 26,5%, а грађевинарства 25,7%.¹⁴

У посматраном периоду су настале и извјесне *промјене у привредној структури Црне Горе*, мјерене учешћем појединих грана дјелатности у друштвеном производу. Године 1989. највеће учешће у структури друштвеног производа привреде билежале су индустрија и рударство (са 45,3%), трговина (16,7%), саобраћај и везе (13,7%), пољопривреда и рибарство (6,1%), грађевинарство (5,8%), угоститељство и туризам (5,4%). У периоду од 1989. до 1995. године водеће мјесто задржала је индустрија 36,7%; на друго, са четвртог мјеста (из 1989.) „избила” је пољопривреда и рибарство (са 17,4%), а затим слиједе трговина (16,8%), саобраћај и везе (7,1%), угоститељство, туризам и грађевинарство (са 6,4%). У 2000. години у структури друштвеног производа индустрија и рударство су задржали водеће мјесто са учешћем од 30,8% (а смањењем од 14,5%), а затим слиједе: саобраћај и везе (са 19,9%), пољопривреда и рибарство (15%), трговина (12,6%), грађевинарство (7,3%) и угоститељство и туризам (4,9%). У односу на 1989. годину повећали су учешће и ранг у структури саобраћај и везе и пољопривреда и рибарство. Повећање учешћа пољопривреде и рибарства у структури друштвеног производа за 2,46 пута у 2000. у односу на 1989. годину је посљедица смањења друштвеног производа у индустрији и „индиција” да се село „буди”.

Домете транзиције у посматраном периоду на специфичан начин одсликава *друштвени производ посматран по облицима сво-*

¹⁴ Исто, стр. 15.

јине. Информације казују да је 1989. године у стварању друштвеног производа друштвени сектор учествовао са 92,9% а приватни са 7,1%. Током првих година транзиције дошло је до озбиљних промјена у учешћу појединих облика својине у стварању друштвеног производа. Године 1995. учешће друштвене својине у стварању друштвеног производа „скоро” је преполовљено (износило је 45,1%), а учешће приватне својине се повећало за више од 4 пута (износило је 30,7%). Мјешовита својина, која није била „позната” на почетку транзиционог периода, у стварању друштвеног производа у овој години је учествовала са 24%; задружна својина је показивала знаке живота (са 0,2% учешћа у стварању друштвеног производа).

У годинама које слиједе, у којима „оживљавају” економски токови, смањује се учешће друштвеног, а повећава мјешовитог и приватног сектора. У 2001. години мјешовити сектор је имао „главну” улогу у стварању друштвеног производа (са учешћем од 48,34%), приватни са 17,67% и друштвени са 16,57%, а задружни и државни сектор су сведени на маргину. У овој години је повећано учешће мјешовитог сектора у стварању друштвеног производа, а смањено учешће приватног и друштвеног. То је доказ да фондовско квази акционарство има главну улогу у економско социјалним токовима Црне Горе, и да тек предстоји дуг пут до номинације „правих” (приватних) власника капитала.

Године 1989. Црна Гора је по основу извоза биљежила приход у износу од 542,6 мил. \$, а по основу увоза расход у износу од 249,0 мил. \$. Суфицит је износио 239,6 мил. \$. У посматраном периоду настале су озбиљне – негативне *промјене у трговинском билансу*. Већ десет година Црна Гора има негативан трговински биланс који је 1992. године износио око 9,9% друштвеног производа, а 2002. године 35%. Инострани дуг Црне Горе је висок – износи 512-515 мил. \$.

Стопа инфлације која симболизује раст цијена на мало у посљедњих десет година је показивала различит тренд: 1989. године она је износила 1.302,2 индексна поена, да би послије двогодишњег пада у 1993. и 1994., забиљежила рекордан ниво у историји економских токова. Од 1996. године, када је износила 82,4% стопа инфлације се смањивала, да би у 2002. години била 17,5%, а према Агенди економских реформи у ЦГ, 2003 – 9,4%. Стопе инфлације земаља региона у посматраном периоду су варирале и биле су знатно ниже од стопа инфлације забиљежених у Црној Гори. Највеће просјечне

стопе инфлације (за период 1995-1998. су забиљежене у Бугарској 230,8% и у Румунији 70,3%).

Посљедњих година у Црној Гори су створени темељи за функционисање *тржишта капитала*. Донесена је основна законска регулатива и конституисане су институције – берзе, институционални фондови, брокерске куће. До 2001. године тржиште капитала је било у ембриону. На њему су почеле да се одвијају скромне трансакције у 2002. након завршетка МВП (када је укупан промет на берзама износио 14,4 мил. EUR).

Претходна излагања показују да макроекономски индикатори Црне Горе, који приказују стање у економској, спадају међу најнегативније у региону балканских земаља (у које се убрајају Албанија, БиХ, Бугарска, Хрватска, Македонија, Србија и Румунија). *Стопа промјене бруто ДП Црне Горе у 2002. је износила 0,8%, а у Албанији 6%, у БиХ 2,3%, Бугарској 4%, Хрватској 4%, Македонији 0, Србији 4% и Румунији 3,8%. Овај индикатор је једино лошији у Македонији од црногорског. Стопа инфлације у Црној Гори је износила 9,2% -17,5%, у Албанији 4,15%, БиХ 1,0%, Бугарској 5,8%, Хрватској 1,9%, Македонији 1,9%, Србији 16,5% и Румунији 22,5%. Већу стопу инфлације од номинално приказане у Црној Гори имале су Србија и Румунија, а знатно мању остале земље региона. Стопа незапослености у Црној Гори је износила 30,40%, у Албанији 14%, БиХ 40%, Бугарској 17,2%, Хрватској 15,2%, Македонији 30%, Србији 28,5% и Румунији 8,1%. Већу стопу незапослености од Црне Горе имала је БиХ. Индикатори трговинског биланса и биланса текућег рачуна изражени у проценту од ДБП у односу на Црну Гору једино су већи у БиХ. У Црној Гори су они износили -35,5% и -20,41%, а у БиХ -37,6% и -22,0%, у Бугарској -11,8% и -1,5%, Македонији -18% и -6,9%, Србији -34,8% и -8,2% и Румунији -8,6% и -4,0%.¹⁵*

Транзициони период је оставио посебне трагове на рад и пословни успјех предузећа, о чему говоре сљедеће информације: од 7.014 предузећа која су предала завршне рачуне за 2001. годину профитабилно је пословало 26% (1.873 предузећа) а остала су пословала са губитком; нијесу исплаћивала личне дохотке или су у стечају.¹⁶ На основу претходних информација да се закључити да је у Црној Гори већина фирми неликвидна а мали број профитабилан; многе се

¹⁵ МОНЕТ 13.

¹⁶ МОНЕТ 12.

налазе пред стечајем или у поступку ликвидације.¹⁷ Предузећа чине органе економског организма. Пошто је већина њих „болесна” привреда се налази пред колапсом.

Да би колапс „предуприједили” новац добивен од приватизационих фирми треба инвестирати за лијечење фирми у стечају и подизање нових, а не за потрошњу.

Слику социјалног стања посматране регије прелиминарно даје број запосленог и незапосленог радно способног становништва.

У посљедњој деценији XX и првих година XXI вијека у свим бившим социјалистичким земљама, које је захватио вал транзиције, број запослених грађана драстично је смањен а незапослених повећан. Овај тренд је посебно погодио привреду и њене радно интензивне капацитете. Тај тренд на особен начин прати све земље распале Југославије па и Црну Гору.

У Црној Гори је 1989. године било укупно запослено 163.350 грађана од чега у привреди 131.543, а у непривреди 31.800 (односно у привреди 80,52% а у непривреди 19,48%). Те године је било незапослено 46.450 лица а стопа незапослености је износила 22%.

У 1995. години било је запослено 125.090 грађана, од чега у привреди 93.100 (74,42%), а у непривреди 33.950 (25,58%). Број запослених се смањило у односу на 1989. годину за 38.260 лица (за 23,42%), с тим што се погоршала структура запослених на штету привреде (за 6,1%). Број незапослених 1995. године је износио 59.045 лица, а стопа незапослености 32%. Број незапослених у овој у односу на 1989. годину се повећао за 12.595 лица, а стопа незапослености за 45,45%.

Године 2002. године је било запослено 113.743 лица, незапослено 80.584, а стопа незапослености је износила 30,40%. Број запослених у 2002. години у односу на 1989. се смањило за 49.523 лица (за 30%), број незапослених повећао за 34.134 лица (42,35), а стопа незапослености за 38,18%.¹⁸ Стопа незапослености у Црној Гори спада међу највеће у региону. Проблем незапослености је алармантан.

¹⁷ У Црној Гори је до априла 2003. год. било неликвидно 4.759 правних лица (од којих из привреде 4.004 колектива) који запошљавају 42.126 радника. Већина ових фирми је у приватној својини 84,6%. Стечајни поступак је покренут против 1.966 страних лица за дуг од 36 мил. €. Побједа, 3. јуни 2003.

¹⁸ Према анализи која се бави питањима стратегије економског препорода Црне Горе из јануара 2003. године стопа незапослености у 2002. у Црној Гори је износила 28%, у Србији 28%, БиХ 40%, Македонији 44%, Хрват-

Највише незапослених је у сјеверном дијелу Црне Горе, а најмања на југу. Посматрано по општинама, највећа стопа незапослености је у Пљевљима, Бијелом Пољу и Котору, а најмања у Херцег-Новом.

Посебно треба да забрињава чињеница што се у армији незапослених налазе бројни носиоци диплома свих степена образовања, чије се знање не користи, а застаријева. Многи номинално запослени радници представљају технолошки вишак. Са даљим током транзиције привреде и непривреде број незапослених ће се повећавати.

При разматрању овог питања, дакако, има се у виду чињеница да многи грађани који се налазе на списку незапослених samozапосљавањем обезбјеђују егзистенцију, чији посебан вид чини сива економија (која према неким рачуницама у бруто друштвеном продукту Црне Горе учествује са 30-40%). Са окончањем транзиције и стабилизацијом друштвено-економских токова активности сиве економије ће се смањивати и подводити под правни режим.

Пратилац незапослености је сиромаштво. Међу сиромашним се, прије свега налазе незапослени и њихове породице. Сиромашни су и многи номинално запослени, и њихове породице, који раде у фирмама које су неликвидне – они који нередовно примају мале плате и којима не могу подмирити елементарне трошкове живота.

Према једној процјени „између једне шестине и једне четвртине становништва Црне Горе живи у условима релативног сиромаштва”. Доња процјена је заснована на међународној линији сиромаштва за источноевропске земље од 4 долара на дан, према којој проценат сиромашних у укупном становништву износи 18-22%. Горња оцјена је мјерена линијом сиромаштва од 45 € по особи, према којој проценат сиромашних у укупном становништву Црне Горе износи око 27%, у Македонији 20%, Молдавији 37%, Србији 33%, а у

ској 23%, Словенији 12%, а просјек за Источну Европу 21%. Стопа незапослености у Црној Гори је била мања једино од стопе незапослености у Македонији и БиХ.

Према другом извору Црна Гора је у 2002 год. имала 704.048 становника, а стопа незапослености је износила 41,5%. Према макроекономским показатељима приказаним у Стратегији развоја и редукације сиромаштва из априла 2003. у Црној Гори има 660.485 становника, а стопа незапослености износи 23,25%. У истом извору према МОНСТАТ-у стопа незапослености у Црној Гори износи 30,40%, коју сматрамо релевантном јер потиче из институције задужене за прикупљање, обраду и информисање јавности о макроекономским показатељима (МОНЕТ 3).

напредним земљама транзиције (као што су Чешка, Мађарска, Словачка, Словенија) 2%. Веће стопе сиромаштва од Црне Горе имају Македонија и Србија.¹⁹

У 2002. год. минимална плата је износила (према званичним подацима) 50 €, просјечна 118,7 €, а трошак потрошачке корпе 242 €. Од земаља у региону ниже просјечне плате имају Румуни (115 €) и Албанци (105 €), што значи да Црна Гора спада међу најсиромашније земље које је захватио вал транзиције.²⁰

Социјална раслојавања у Црној Гори су огромна. Учешће најсиромашније петине у националној потрошњи износи 10,7%, а најбогатије петине 55,42%. (Према стратегији развоја и редукције сиромаштва за ЦГ... мај 2003).

Посљедњих година „извршена су велика социјална раслојавања, и то на слој социјалне биједе, слој сиромашних, слој са релативним задовољавањем потреба и на слој богатих”.²¹

Сиромаштву у нас знатно су „кумовала” дешавања у окружењу – распад бивше Југославије, санкције, транзициони процеси, корупција, шверц, криминал...

Нагли пораст броја пензионера у Црној Гори, у времену од 1989. до 2002. године узрокован је распадом бивше Југославије и транзиционим процесима који су успорили економске токове и многе фирме довеле у стечај.

Године 1989. у Црној Гори је било 67.646 пензионера, а 2001. 83.938, од којих 31,8% инвалидских, 39,50% старосних и 28,65% породичних. Просјечна пензија у првој половини 2002. износила је 112 €.

У исто вријеме су умртвљени економски токови смањили број запослених, а повећали број незапослених и пензионера. Одједан-

¹⁹ Стратегија економског препорода ЦГ, јануар 2003, стр. 7-8.

²⁰ МОНЕТ 3. Сиромаштво као појава је присутно и у развијеним земљама: у САД 19% становништва се сматра сиромашним, у Великој Британији 13,5%, Јапану 11,7%, Француској 7,5%, а у Њемачкој 5,9%. Сиромашних је у Русији 23,2%, Румунији 19%, Пољској 15%, Чешкој 1,3%. У земљама у развоју сиромаштво се креће у релацији од 10-86%. (Вукота Радуловић, цитирани рад).

Данас половина свјетске популације живи са мање од 2 америчка долара на дан, а 80% становништва располаже са само 20% укупног ГДП на свијету. (Данило Шуковић, *Глобализација и сиромаштво*, Зборник ИДН, БГД 2001).

²¹ Вукота Радуловић, *Социјални проблеми и систем социјалне сигурности*. Подгорица, 2001, стр. 24.

пут су се кумулирали сви фактори који рађају сиромаштво и социјалне проблеме.

Покривеност потрошачке корпе просјечном платом износи 48,63%, а просјечном пензијом 46,47%.²²

– Процес транзиције привреде и трансформације предузећа који тече у Црној Гори, као и сваки процес, карактеришу *негативни и позитивни трендови*. Трансформација у неким, ријетко профитабилним предузећима, иако програмски коректно вођена, не даје жељене ефекте због: непостојања нормалног амбијента у ком предузећа обављају своју активност, платежно способних потрошача који верификују исправност њихове тржишне оријентације, конкуренције која их „тјера” да стално побољшавају квалитет својих производа и стичу компаративне предности. У ограниченом тржишном окружењу еродирало је основно језгро дјелатности. Бавећи се споредним пословима отежана је могућност остваривања економије обима и синергије. Таква предузећа преживљавају оперативну и структурну кризу. Оперативна се огледа у недостатку импута, расту трошкова и неликвидности, а стратегијска у узрожености раста.

У позитивне ефекте трансформације, између осталих, спадају: стицање увида у стање материјално-финансијске конституције и пословну перспективу предузећа, идентификација пословних промашаја и њихових виновника; селекција предузећа и њихових организационих дјелова на успјешне и неуспјешне – перспективне и неперспективне; оптимизација броја и структуре запослених за обављање послова предузећа; пораст пословне успјешности у здравим језгрима трансформисаних фирми. У питању је процес који подразумијева радикалне промјене у пословној филозофији предузећа у ком се афирмишу предузетништво, менаџерство и пословна експанзија; пробуђени индивидуални его – власнички односно сувласнички интерес за судбину фирме и свијест о сношењу пословног ризика; заоштрена одговорност менаџера за пословне резултате предузећа – што у крајњој консеквенци, има за резултат пораст њихове економске ефикасности.

²² А према Стратегији развоја и редукција сиромаштва, Подгорица, мај 2003. ови бројеви изnose 46,72% и 43,34%. Према званичној изјави синдикалних лидера Црне Горе минимални трошкови живота у јануару 2003. су износили „600,58 €, што значи да је требало обезбиједити више од пет просјечних плата (које према овој рачуници изnose 120 €) да би задовољили минимум трошкова живота једне четворочлане породице”. (Дан, 20. 02. 2003).

Основни фактор од кога зависи степен привредног развоја земље, чине *кадрови* – њихова бројност, квалификациона структура – организаторске способности, мотивисаност за рад и креативност.

Савремена економија тражи савремене људе, по знању и организаторским способностима. Успјешна егзистенција економског система у окружењу конкуренције тражи мултидисциплинарна знања – теоријско-методолошка и практична. Црна Гора таквих кадрова има и нема. Има по номиналним квалификацијама, али са знањем језика и искуством у међународном пословном комуницирању нема довољно; а и оно што има недовољно користи. Страни експерти се више цијене (и енормно плаћају), а домаћи запостављају.²³

Кадрови који претендују да се успјешно баве бизнисом на дуги рок морају бити образовани и културни; треба да знају језике, користе савремене информационе системе и економско-финансијске експертизе и ревизије, разумију „говор” (пословних) цифара, познају пулсирање тржишта капитала, роба и услуга, да су им пословни хоризонти широки – предузетнички.

У наредном периоду мозаик привредне структуре Црне Горе треба попуњавати активностима из домена туризма и угоститељства, лучке индустрије и услуга, марикултуре, трговине и занатства, саобраћаја, пољопривреде (органске) и радноинтензивним капацитетима (дрвне, прехранбене, текстилне) индустрије – које имају профитабилну будућност. У питању је одређивање за подстицање производње производа и вршење услуга које тржиште тражи, а заснивају се на коришћењу природних и изграђених ресурса.

Треба: стварати нове квалитативне претпоставке за регионалан развој Републике и заустављање сеобе становништва ка урбаним насељима, обезбиједити другачије рангирање и валоризацију природних ресурса Републике (као што су простор, шуме, вода, ваздух и земљиште) и подстицати равномјеран развој ужих подручја Црне Горе на основу економских критеријума, општедруштвене корисности, усмјеравања демографских токова, очувања и заштите простора и њихове економске валоризације.

²³ У 2002. год. за услуге у процесу приватизације међународним савјетницима Црна Гора је платила преко три милиона €, а остала дужна још 700 хиљада €. . . „Највећу корист од приватизације очито имају баснословно плаћени страни савјетници и њихови црногорски наручиоци” (А. Радуловић, Дан 18. II 2003).

Простор треба третирати као најзначајнији фактор развоја Републике; он мора бити предмет посебне пажње – нарочито у приобалном подручју. Морска обала је наше злато које треба чувати од дивље градње и еколошког рака.

3. УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Циљ друштва у транзицији је успостављање политичке и економске демократије, афирмација пословне филозофије тржишта, креирање компетентних и конкурентски способних пословних субјеката, којима је иманентан раст и развој.

У земљама транзиције још увијек нијесу нормално конституисана два главна организациона нивоа друштвено-економског система – макро ниво оличен у држави и њеним институцијама, и микро ниво оличен у предузећу.

У политици је присутна мјешавина ауторитарног система и квази демократије а у економији квази тржиште. Организациона и управљачка конституција пословних ентитета је растурена а нова, корпоративна, још није формирана. Пословни ентитети преживљавају кризу раста и развоја. Очекивања да се кроз процес транзиције и приватизације ријеше економски и социјални проблеми до сада нијесу испуњена. Макро економски агрегати већине постсоцијалистичких земаља крећу се око половине достигнутих у првим годинама последње деценије XX вијека. Умјесто да се увећава, раубује се супстанца националне економије. Материјални и социјални положај незапослених је тежак. Армија незапослених и сиромашних се увећава, а материјални и социјални положај номинално запослених погоршава. Социјална раслојавања у друштву расту. Сада је на сцени идеологија у којој је похлепа врлина, максимирање властите потрошње основа за благостање појединца, која је била евидентна при рађању капитализма. Најобразованији стратуми друштвене структуре одлазе у свијет трбухом за крухом; на тај начин се губи најваклитетнији капитал – знање.

Наведене констатације о „дометима” транзиције постсоцијалистичких земаља су *карактеристичне и за Црну Гору*, са извјесним специфичностима.

Економска политика (из објективно-субјективних разлога) није створила услове за интензивно коришћење расположивих ресурса (изграђених и природних) и привлачан (и сигуран) амбијент за инвестирање капитала у привреду Црне Горе, који би инцирао раст и развој.

Досадашњом приватизацијом екстремно је дисперзирана власничка структура. Присутно је квази акционарство, које не омогућава квалитетно корпоративно управљање и ефикасно привређивање. Предстоји дуг пут до номинације „правих” власника капитала и стварања тржишта корпоративно-управљачких кадрова, које ће побољшати управљање предузећима...

У периоду транзиције у Црној Гори су бројна предузећа ликвидирана. Од оних која раде мали је број профитабилан, а већи инсолвентан.

Макроекономски индикатори (који приказују опште стање у економији ЦГ) и индикатори социјалног положаја грађана (стопа незапослености и сиромаштва) спадају међу најнегативније у региону балканских земаља. Привреда је пред колапсом а социјални положај становништва алармантан.

На економско-социјалне токове у Црној Гори (и у региону) посљедње деценије значајан утицај су имали спољни фактори (распад Југославије, рат у окружењу, санкције). Са њиховим престанком значај и одговорност домаће политике за економско-социјалне токове је повећана.

Ударени законодавни и институционални темељи за одвијање процеса транзиције и реформе које теку дају „наду” да ће економски токови ући у матицу (да ће се смањити степен незапослености и сиромаштва, а повећати број запослених и расти животни стандард), да ће „доћи” до владавине закона, рада, реда (демократије) и поштовања знања.

Да закључимо: *„Прави проблеми за мене су они индивидуалног и социјалног живота, хармоничног живљења, пуне равнотеже унутрашњег и спољашњег живота појединца, проблеми усклађивања односа између појединца и група, сталног постојања све вишим, све бољим; проблеми друштвеног развоја и непрекидног напредовања човјека”* (како пише Нехру у Открићу Индије).

ЛИТЕРАТУРА

- Богетић Павле, (2002), *Есеји из економије*, Научна књига Београд.
- Бошњак Маринко (2002), *Развојни потенцијали и економске перспективе Србије и Црне Горе*, Београд, „Филип Вишњић”.
- Вукотић Веселин (2002), *Предузетничка економија и транзициона парадигма*, у *Предузетничка економија*, бр. 1, Подгорица.
- Драшковић Веселин (1995), *Транзиција и мјешовита економија*, Економика, Београд.
- Ђуровић Мирчета (1978), *Савремени капитализам*, Економски факултет, Подгорица.
- Кояма Јоџи (2003), *South Eastern Europe Transition*, Nigata University, Japan.
- Kornai, J. (1995), *Transformational Recession: the Example of Hungari*, London, Christopher T. Saunders (ed), Vol. 15, Workshop Papers.
- Лојпур, Драгашевић, Јанковић (1999), *Разумијевање приватизације*, Подгорица.
- Михаиловић Божо (2000), *Трансформација и приватизација привреде Црне Горе...*, зборник НДЕЈ, Београд.
- Радуловић Вукота (2001), *Социјални проблеми и системи социјалне сигурности*, Подгорица.
- Stiglitz, J. E. (1998), *Toward a New Paradigm for Development: Strategies, Policies, and Processes*, Lecture at UNCTAD, Geneva, October 19.
- Frydman (1997), Pistor, K., Rapaczinsky, A., *Exit and Voice after mass privatisation: The case of Russia*, European Economic Review.
- Хорват Бранко (2002), *Планирање и тржиште*, у књизи: *Макроекономско планирање и тржиште*, „Филип Вишњић”, Београд.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ

- Шошкић Бранислав (1998), *Власничка трансформација и приватизација*. У: „Транзиција постсоцијалистичких привреда”, ЦАНУ.
- Шуковић Данило (2001), *Глобализација и сиромаштво*, ИДН, Београд.
- Шуковић Мијат (1998), *Концепција закона – административна а не тржишна привреда*, у „Транзиција постсоцијалистичких привреда”, ЦАНУ.

Prof. dr Pavle BOGETIĆ

TRANSITION AND ECONOMIC-SOCIAL DEVELOPMENTS IN MONTENEGRO

Summary

The goals of a society in transition are the following: establishing political and economic democracy, promotion of market business philosophy and creation of competent and competitive business entities aiming at growth and development.

The countries in transition have still not established to crucial organizational levels of social and economic system – macro level or the state level and its institutions and micro level or companies.

Mixture of authoritative system and quasi-democracy characterizes politics, while quasi-market reflects the economic relations. Organizational and management structure of business entities has been destroyed, while the new, corporative one has still not been formed. Business entities survive the crisis of growth and development. Expectations that the process of transition and privatization will resolve economic and social problems have not been fulfilled so far. Macro economic aggregates of most post-communist countries have been reduced by half compared to the early nineties of the 20th century. Instead of growth, the substance of the national economy has declined. Material and social position of the unemployed is difficult. The army of the unemployed and poor is growing, while material and social position of those officially employed is worsening. Social stratification of the society is on the increase. The ideology promoting greed as virtue is now prevailing. Maximization of consumption is a basis for the welfare of individuals, which was a characteristic of the time when capitalism appeared. The most educated groups in the society go abroad, looking for a better life. In such a way, the most important capital, i. e. knowledge, is wasted.

The mentioned features about the „effects” of transition of the post-communist countries *can be also applied to Montenegro*, although some special characteristics must be taken into consideration, too.

Economic policy (from both objective and subjective reasons) has not created conditions for intensive use of disposable resources (man-made and natural) and attractive (and safe) environment for investing capital into the Montenegrin economy, which would foster growth and development.

Privatization process so far has led to the extremely dispersive ownership structure. Quasi-shareholding does not enable quality corporate management and efficient business operations. There is a long way to the nomination of „real” capital owners.

In the period of transition in Montenegro many companies have been liquidated. A small number of those that are functioning are profitable, while most of them are insolvent.

Macroeconomic indicators (showing general situation in Montenegrin economy) and indicators of the social position of citizens (rates of unemployment and poverty) are among the most negative in the Balkan region. The economy is facing collapse, while the social position of population is alarming.

The economic and social circumstances in Montenegro (and the region as a whole) during the previous decade were influenced by external factors (disintegration of Yugoslavia, war in the region, sanctions). With the disappearance of these factors, the significance and responsibility of domestic politics (for social and economic flows) have increased.

Legislative and institutional foundations for the current processes of transition and reforms give hope that the economic flows will be channeled, i. e. that the unemployment rate and poverty will be reduced, that the number of employees and living standard will increase, accompanied by the rule of law, work, order (democracy) and respect for knowledge.

As a conclusion, I will quote Nehru’s words in the *Discovery of India*: „In my opinion, the real issues are those of individual and social life, harmonious living, full balance of internal and external life of an individual, issues of harmonization of relations between individuals and groups, permanent aspiring to the higher and to the better, issues of social development and incessant advancement of humanity”.